

วิถีวิทยาของวิธีคิดในการตั้งโจทย์วิจัยทางสังคมศาสตร์

ดร. อานันท์ กาญจนพันธุ์*

บทนำ

การเสริมสร้างความสามารถของนักวิจัยในการคิดหัวข้อและตั้งคำถามการวิจัยที่เหมาะสมนั้น ไม่ควรจำกัดอยู่เฉพาะในเรื่องของเทคนิควิธีเท่านั้น แต่จะต้องเน้นความสำคัญของวิถีวิทยาของวิธีคิดและกระบวนการ โดยเริ่มต้นจากกระบวนการในการจัดการ ในขั้นแรกก็คือกระบวนการสร้างเครือข่ายซึ่งเป็นการรวบรวมนักวิจัยผู้สนใจในเรื่องที่คล้ายคลึงกันจากหลายๆสาขา ให้เข้ามาร่วมกันระดมความคิด เพื่อช่วยกันตีประเด็นต่าง ๆ ให้แตกออกไปอย่างกว้างขวาง กระบวนการเช่นนี้จะช่วยให้เห็นแง่มุมต่างๆ ได้มากกว่าการคิดอยู่อย่างโดดเดี่ยวด้วยตัวคนเดียว เพราะการรวมกันเป็นกลุ่มและมีการพบปะกันสม่ำเสมออย่างต่อเนื่อง จะเปิดโอกาสให้นักวิจัยได้รับฟังคำวิพากษ์วิจารณ์จากกลุ่มคนต่างๆ เมื่อผู้ที่กำลังเริ่มคิดหัวข้อวิจัยได้ฟัง ก็จะทำให้เกิดความคิดริเริ่มในการคิดค้นอะไรใหม่ๆ ได้ดีขึ้น

ในขั้นต่อมาคงจะต้องหันมาให้ความสำคัญกับกระบวนการในการสังเคราะห์ภาพรวม ซึ่ง

จะช่วยให้เกิดการตั้งประเด็นใหม่ๆ ที่ฉีกแนวออกไปจากประเด็นเดิมๆ ได้ สำหรับการสังเคราะห์งานศึกษาวิจัยที่ผ่านมา ก็ควรจะต้องทำกันเป็นกลุ่มเป็นก้อนพอสมควร ซึ่งต้องทบทวนทั้งทฤษฎี และเนื้อหาการทบทวนวรรณกรรมนั้นถือเป็นการสังเคราะห์วิธีคิดหนึ่ง แต่เท่าที่ผ่านมา ในการทบทวนงานศึกษานั้น นักวิจัยแทบจะไม่ได้ทำการสังเคราะห์มากนัก แต่มักทำเพียงแค่การประมวลทัศนะที่ผ่านๆ มาเท่านั้น ซึ่งจะไม่ช่วยให้เกิดการคิดค้นและการตั้งประเด็นคำถามขึ้นมาใหม่ๆ ดังนั้นจึงต้องมีการส่งเสริมให้ความสำคัญกับเรื่องของการสังเคราะห์งานศึกษาต่างๆ ที่ผ่านๆ มา ด้วยการสังเคราะห์ภาพของแนวความคิดและทฤษฎีที่กำลังเป็นประเด็นถกเถียงกันอยู่ในทางวิชาการ ซึ่งถือเป็นเงื่อนไขสำคัญก่อนที่จะมาคิดถึงเรื่องของการตั้งโจทย์วิจัย (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2543)

วงการวิจัยที่ผ่านมา นั้น ยังไม่ค่อยได้ให้ความสำคัญกับกระบวนการสำคัญ 2 ประการข้างต้น

* อาจารย์ประจำคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

นี้เท่าที่ควร หรือทำกันอย่างไม่ค่อยจริงจังนัก แต่ถ้าหากวงการวิจัยต้องการสร้างความเข้มแข็งให้กับการวิจัยอย่างแท้จริง เพื่อให้ นักวิจัยมีความสามารถในการคิดและตั้งโจทย์วิจัยได้ดีขึ้น การบริหารจัดการกระบวนการที่ตั้งข้อสังเกตมา 2 ประการนี้ จะมีความสำคัญยิ่ง ที่จะต้องพูดถึง เพราะเป็นเงื่อนไขที่ต้องทำมาก่อน เพื่อที่จะให้นักวิจัยมีความตื่นตัว และเข้าใจในประเด็นปัญหาที่เกี่ยวข้อง

นอกจากนี้ นักวิจัยยังเผชิญกับปัญหาอีกอย่างหนึ่งคือ มักจะติดอยู่ในโลกของสาขาวิชาของตนเอง จึงมีปัญหามากในการตั้งโจทย์วิจัย เพราะการติดอยู่ในโลกของสาขาวิชาของตัวเองเพียงอย่างเดียว ทำให้ไม่เข้าใจภาพรวมของปัญหา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ประเด็นปัญหาในทางสังคมศาสตร์นั้น จะดูเฉพาะจากมุมมองของสาขาวิชาของตัวเองอย่างเดียวไม่ได้ และจะเอาเฉพาะประสบการณ์ ที่ตนเองคุ้นเคยอย่างเดียวก็ไม่ได้ นักวิจัยจะต้องพูดถึงความโยงใยของปัญหาที่เกี่ยวข้อง โดยจะต้องมีลักษณะเป็นองค์รวม ซึ่งหมายถึงความโยงใยตั้งแต่ระดับพื้นฐาน ถึงระดับโครงสร้าง ที่ไม่ใช่มองมาจากจุดใดจุดหนึ่ง แต่ต้องเน้นมิติในด้านต่างๆ อย่างหลากหลายและซับซ้อนด้วย แม้ว่าในปัจจุบัน การศึกษาวิจัยทางสังคมศาสตร์จะเน้นไปที่กรณีศึกษา โดยที่กรณีศึกษาจะเจาะจงไปที่จุดใดจุดหนึ่งเพียงจุดเล็กๆ ก็ตาม แต่ถ้าหากนักวิจัยมองแต่ภาพเล็กๆ อย่างเดียว ก็จะคิดและตั้งคำถามไม่ได้

ดังนั้น นักวิจัยจะต้องสามารถมองได้หลายระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่นย่อยๆ จนโยงมาถึงระดับโครงสร้างได้ การจะเสริมสร้างให้นักวิจัยมีความคุ้นเคย

กับการมองภาพรวม การมองภาพในเชิงโยงใยได้นั้น ต้องเน้นความสำคัญในการลงศึกษาจากภาคสนาม ไม่เช่นนั้น นักวิจัยจะขาดวิธีมองในแบบกา

โยงใย ตั้งแต่ระดับจุลภาคจนถึงระดับมหภาค ซึ่งสองระดับนี้จะต้องโยงใยกันตลอดเวลา ไม่ใช่ติดต่อกับระดับใดระดับหนึ่งเท่านั้น

การวิจัยทางสังคมศาสตร์จะมีความสำคัญก็ด้วยการชี้ให้เห็นมุมมองหลายระดับพร้อมกันไปในขณะเดียวกัน หากมองระดับเดียวจะเป็นการมองปัญหาแบบแยกส่วน ทำให้งานวิจัยทางสังคมศาสตร์ซังกั้นไม่สามารถก้าวหน้าได้ เพราะว

สังคมศาสตร์จะต้องสามารถโยงใยปัญหาต่างๆ เข้ากันได้ ในประเด็นนี้ต้องอาศัยการฝึกฝน ด้วยยกหมั่นออกไปสำรวจและศึกษาภาคสนามเบื้องต้น เพื่อมองหาประเด็นให้เชื่อมโยงกับแนวความคิด (Concept) และทฤษฎี ที่อยู่ในตำราให้เข้ากับสภาพความเป็นจริง และด้วยการดึงเอาประเด็นต่างๆ ของปัญหาความเป็นจริงในสังคมมาอภิปรายให้มากขึ้น ซึ่งจะช่วยให้เชื่อมโยงภาคทฤษฎีและภาคความเป็นจริงในสังคมให้ไม่ห่างกันจนเกินไป เพราะไม่เช่นนั้นแล้ว เมื่อลงไปอยู่ในภาคสนามแล้วจะคิดไม่ออก และมองไม่เห็นประเด็น เพราะไม่รู้ว่าจะเอาทฤษฎีโยงกับทฤษฎี และเอาแนวความคิดไปโยงกับข้อเท็จจริงหรือสภาพปัญหาอย่างไร

นอกจากกระบวนการต่างๆ ข้างต้นแล้ว นักวิจัยจะต้องทำความเข้าใจกับวิธีวิทยาของวิธีอื่น ๆ อีก เพื่อประกอบความเข้าใจในการตั้งประเด็นปัญหาในการวิจัย โดยเริ่มต้นจากการทำความเข้าใจในเรื่องของการปรับเปลี่ยนแนวความคิดในท

ทฤษฎี เพราะมีส่วนสำคัญต่อการสร้างมุมมองและการตั้งคำถามใหม่ ๆ จากนั้นก็ต้องทำความเข้าใจกับแนวทางในการอธิบายทางสังคมศาสตร์ ก่อนที่จะศึกษาถึงมิติต่างๆในการเข้าถึงปัญหาของความหลากหลายในทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับการเชื่อมโยงประเด็นและการตั้งประเด็นปัญหา บทความนี้จะพยายามถกเถียงในประเด็นต่างๆเหล่านี้ เพื่อให้เป็นแนวทางสำหรับการเสริมสร้างความสามารถในการตั้งโจทย์วิจัยทางสังคมศาสตร์

การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ทางทฤษฎีกับประเด็นปัญหาในการวิจัย

แนวปฏิบัติในการตั้งโจทย์วิจัยนั้น นอกจากนักวิจัยทั้งหลายคงจะต้องอยู่ในกระบวนการมีส่วนร่วม เพราะ นักวิจัยเพียงคนเดียวหนึ่งจะคิดตั้งโจทย์ด้วยตัวของตัวเองคงเป็นไปได้ยาก แต่เมื่อจะมาคิดตั้งโจทย์วิจัยจริงๆ ก็ยังมีเรื่องให้ต้องคิดอีกมากมาย ในขั้นแรก คงจะต้องเข้าใจในเบื้องต้นเสียก่อนว่า ความคิดในทางทฤษฎีนั้นไม่หยุดนิ่ง แต่จะมีการปรับเปลี่ยนในเชิงกระบวนทัศน์อยู่ตลอดเวลา ดังนั้นนักวิจัยจะต้องไม่ยึดติดอยู่กับกระบวนทัศน์ใดกระบวนทัศน์หนึ่ง ด้วยความพยายามเข้าใจถึงการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ทางทฤษฎี วิชาทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์นั้นจะคิดจากความว่างเปล่าไม่ได้ เพราะทฤษฎีนั้นคือการสะสมความรู้ที่ผ่านมา แล้วนำมาสรุปเป็นการสังเคราะห์ในภาพกว้าง ดังนั้นการรู้จักผสมผสานทางทฤษฎีจะช่วยให้มองเห็นประเด็นปัญหาได้อย่างหลากหลาย

ในปัจจุบันนี้ถือว่าอยู่ในช่วงของการเปลี่ยนผ่านทางทฤษฎี ที่เรียกกันว่า "การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์" (Paradigm Shift) หากนักวิจัยยึดติดกับแนวความคิดแนวใดแนวหนึ่ง ก็อาจจะตกประเด็น หรือติดกับประเด็นใดประเด็นหนึ่งมากเกินไป จนมองประเด็นต่างๆแบบตายตัว ซึ่งจะไม่ช่วยให้ตั้งประเด็นคำถามในการวิจัยใหม่ๆได้ โดยทั่วไปทฤษฎีทางสังคมศาสตร์กำลังเปลี่ยนแปลงไปจากทฤษฎีแนวสมัยใหม่นิยม (Modernism) ที่ให้ความสำคัญกับแนวความคิดที่ได้อิทธิพลมาจากวิทยาศาสตร์ ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่การรับความคิดของชาลส์ ดาร์วิน ในทฤษฎีวิวัฒนาการ มาใช้ในทางสังคมศาสตร์ ซึ่งทฤษฎีเหล่านี้จะให้ความสำคัญกับการคิดแบบวิทยาศาสตร์ โดยเฉพาะการให้เหตุผลในลักษณะของการแสวงหาเหตุที่ส่งผลกระทบในแนวดตรง (Causation) ที่เรียกว่าตัวแปร ซึ่งก่อให้เกิดผลกระทบต่างๆ

นักวิจัยในแนวนี้อาจจะใช้การให้เหตุผลแบบเดียวกัน กล่าวคือมักจะมองเรื่องราวต่างๆ เป็นสากลไปหมด โดยการใช้คำที่เป็นแนวคิดสากล เช่น โครงสร้าง พฤติกรรม และความคิดเชิงระบบ แนวความคิดทางทฤษฎีที่ยกมาเป็นตัวอย่างมานี้ ถือเป็นกระบวนทัศน์ทางทฤษฎีที่นักวิจัยจะคุ้นเคยกันมาตลอด เพราะวงการสังคมศาสตร์ในเมืองไทยที่ผ่านมากกว่า 50 ปี จะพึ่งพาและใช้แนวทางที่คุ้นเคยเช่นนี้ตลอดมา แต่งานวิจัยทางด้านสังคมและมนุษยศาสตร์นั้นมีลักษณะเฉพาะเจาะจงมากเพราะสังคมแต่ละสังคมจะมีประวัติศาสตร์มาอย่างยาวนาน ไม่ใช่เพิ่งเกิด และมีมิติทางวัฒนธรรม ดังนั้นแง่มุมทางประวัติศาสตร์

นี้เท่าที่ควร หรือทำกันอย่างไม่ค่อยจริงจังนัก แต่ถ้าหากวงการวิจัยต้องการสร้างความเข้มแข็งให้กับการวิจัยอย่างแท้จริง เพื่อให้ให้นักวิจัยมีความสามารถในการคิดและตั้งโจทย์วิจัยได้ดีขึ้น การบริหารจัดการกระบวนการที่ตั้งข้อสังเกตมา 2 ประการนี้ จะมีความสำคัญยิ่ง ที่จะต้องพูดถึง เพราะเป็นเงื่อนไขที่ต้องทำมาก่อน เพื่อที่จะให้นักวิจัยมีความตื่นตัว และเข้าใจในประเด็นปัญหาที่เกี่ยวข้อง

นอกจากนี้นักวิจัยยังเผชิญกับปัญหาอีกอย่างหนึ่งคือ มักจะติดอยู่ในโลกของสาขาวิชาของตนเอง จึงมีปัญหามากในการตั้งโจทย์วิจัย เพราะการติดอยู่ในโลกของสาขาวิชาของตัวเองเพียงอย่างเดียว ทำให้ไม่เข้าใจภาพรวมของปัญหา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ประเด็นปัญหาในทางสังคมศาสตร์นั้น จะดูเฉพาะจากมุมมองของสาขาวิชาของตัวเองอย่างเดียวไม่ได้ และจะเอาเฉพาะประสบการณ์ ที่ตนเองคุ้นเคยอย่างเดียวก็ไม่ได้ นักวิจัยจะต้องพูดถึงความโยงใยของปัญหาที่เกี่ยวข้อง โดยจะต้องมีลักษณะเป็นองค์รวม ซึ่งหมายถึงความโยงใยตั้งแต่ระดับพื้นฐานถึงระดับโครงสร้าง ที่ไม่ใช่มองมาจากจุดใดจุดหนึ่ง แต่ต้องเน้นมิติในด้านต่างๆ อย่างหลากหลายและซับซ้อนด้วย แม้ว่าในปัจจุบัน การศึกษาวิจัยทางสังคมศาสตร์จะเน้นไปที่กรณีศึกษา โดยที่กรณีศึกษาจะเจาะลงไปทีจุดใดจุดหนึ่งเพียงจุดเล็กๆ ก็ตาม แต่ถ้าหากนักวิจัยมองแต่ภาพเล็กๆ อย่างเดียว ก็จะคิดและตั้งคำถามไม่ได้

ดังนั้นนักวิจัยจะต้องสามารถมองได้หลายระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่นย่อยๆ จนโยงมาถึงระดับโครงสร้างได้ การจะเสริมสร้างให้นักวิจัยมีความคุ้นเคย

กับการมองภาพรวม การมองภาพในเชิงโยงใยได้นั้น ต้องเน้นความสำคัญในการลงศึกษาจากภาคสนาม ไม่เช่นนั้นนักวิจัยจะขาดวิสัยมองในแบบการโยงใย ตั้งแต่ระดับจุลภาคจนถึงระดับมหภาค ซึ่งสองระดับนี้จะต้องโยงกันตลอดเวลา ไม่ใช่ติดอยู่กับระดับใดระดับหนึ่งเท่านั้น

การวิจัยทางสังคมศาสตร์จะมีความสำคัญก็ด้วยการชี้ให้เห็นมุมมองหลายระดับพร้อมกันได้ ในขณะเดียวกัน หากมองระดับเดียวจะเป็นการมองปัญหาแบบแยกส่วน ทำให้งานวิจัยทางสังคมศาสตร์ซังกั้นไม่สามารถก้าวหน้าได้ เพราะว่าสังคมศาสตร์จะต้องสามารถโยงใยปัญหาต่างๆ ให้เข้ากันได้ ในประเด็นนี้ต้องอาศัยการฝึกฝน ด้วยการหมั่นออกไปสำรวจและศึกษาภาคสนามเบื้องต้น เพื่อมองหาประเด็นให้เชื่อมโยงกับแนวความคิด (Concept) และทฤษฎี ที่อยู่ในตำราให้เข้ากับสภาพความเป็นจริง และด้วยการดึงเอาประเด็นต่างๆ ของปัญหาความเป็นจริงในสังคมมาอภิปรายให้มากขึ้น ซึ่งจะช่วยให้เชื่อมโยงภาคทฤษฎีและภาคความเป็นจริงในสังคมให้ไม่ห่างกันจนเกินไป เพราะไม่เช่นนั้นแล้ว เมื่อลงไปอยู่ในภาคสนามแล้วจะคิดไม่ออก และมองไม่เห็นประเด็น เพราะไม่รู้ว่าจะเอาทฤษฎีไปโยงกับทฤษฎี และเอาแนวความคิดไปโยงกับข้อเท็จจริง หรือสภาพปัญหาอย่างไร

นอกจากกระบวนการต่างๆ ข้างต้นแล้ว นักวิจัยจะต้องทำความเข้าใจกับวิธีวิทยาของวิธีคิดอื่นๆ อีก เพื่อประกอบความเข้าใจในการตั้งประเด็นปัญหาในการวิจัย โดยเริ่มต้นจากการทำความเข้าใจในเรื่องของการปรับเปลี่ยนแนวความคิดในทาง

ทฤษฎี เพราะมีส่วนสำคัญต่อการสร้างมุมมองและการตั้งคำถามใหม่ๆ จากนั้นก็ต้องทำความเข้าใจกับแนวทางในการอธิบายทางสังคมศาสตร์ ก่อนที่จะศึกษาถึงมิติต่างๆ ในการเข้าถึงปัญหาของความหลากหลายในทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับการเชื่อมโยงประเด็นและการตั้งประเด็นปัญหา บทความนี้จะพยายามถกเถียงในประเด็นต่างๆ เหล่านี้ เพื่อให้เป็นแนวทางสำหรับการเสริมสร้างความสามารถ ในการตั้งโจทย์วิจัยทางสังคมศาสตร์

การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ทางทฤษฎีกับประเด็นปัญหาในการวิจัย

แนวปฏิบัติในการตั้งโจทย์วิจัยนั้น นอกจากนักวิจัยทั้งหลายคงจะต้องอยู่ในกระบวนการมีส่วนร่วม เพราะ นักวิจัยเพียงคนเดียวคนหนึ่งจะคิดตั้งโจทย์ด้วยตัวของตัวเองคงเป็นไปได้ยาก แต่เมื่อจะมากลุ่มกันคิดตั้งโจทย์วิจัยจริงๆ ก็ยังมีเรื่องให้ต้องคิดอีกมากมาย ในขั้นแรก คงจะต้องเข้าใจในเบื้องต้นเสียก่อนว่า ความคิดในทางทฤษฎีนั้นไม่หยุดนิ่ง แต่จะมีการปรับเปลี่ยนในเชิงกระบวนทัศน์อยู่ตลอดเวลา ดังนั้นนักวิจัยจะต้องไม่ยึดติดอยู่กับกระบวนทัศน์ใดกระบวนทัศน์หนึ่ง ด้วยความพยายามเข้าใจถึงการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ทางทฤษฎี วิชาทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์นั้นจะคิดจากความว่างเปล่าไม่ได้ เพราะทฤษฎีนั้นคือการสะสมความรู้ที่ผ่านมา แล้วนำมาสรุปเป็นการสังเคราะห์ในภาพกว้าง ดังนั้นการรู้จักผสมผสานทางทฤษฎีจะช่วยให้มองเห็นประเด็นปัญหาได้อย่างหลากหลาย

ในปัจจุบันนี้ถือว่าอยู่ในช่วงของการเปลี่ยนผ่านทางทฤษฎี ที่เรียกกันว่า "การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์" (Paradigm Shift) หากนักวิจัยยึดติดกับแนวความคิดแนวใดแนวหนึ่ง ก็อาจจะตกประเด็น หรือติดกับประเด็นใดประเด็นหนึ่งมากเกินไป จนมองประเด็นต่างๆ แบบตายตัว ซึ่งจะไม่ช่วยให้ตั้งประเด็นคำถามในการวิจัยใหม่ๆ ได้ โดยทั่วไปทฤษฎีทางสังคมศาสตร์กำลังเปลี่ยนแปลงไปจากทฤษฎีแนวสมัยใหม่นิยม (Modernism) ที่ให้ความสำคัญกับแนวความคิดที่ได้อิทธิพลมาจากวิทยาศาสตร์ ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่การรับความคิดของชาลส์ ดาร์วิน ในทฤษฎีวิวัฒนาการ มาใช้ในทางสังคมศาสตร์ ซึ่งทฤษฎีเหล่านี้จะให้ความสำคัญกับการคิดแบบวิทยาศาสตร์ โดยเฉพาะการให้เหตุผลในลักษณะของการแสวงหาเหตุที่ส่งผลกระทบในแนวดิ่ง (Causation) ที่เรียกว่าตัวแปร ซึ่งก่อให้เกิดผลกระทบต่างๆ

นักวิจัยในแนวนี้อาจจะใช้การให้เหตุผลแบบเดียวกัน กล่าวคือมักจะมองเรื่องราวต่างๆ เป็นสากลไปหมด โดยการใช้คำที่เป็นแนวคิดสากล เช่น โครงสร้าง พฤติกรรม และความคิดเชิงระบบ แนวความคิดทางทฤษฎีที่ยกมาเป็นตัวอย่างมานี้ ถือเป็นกระบวนทัศน์ทางทฤษฎีที่นักวิจัยจะคุ้นเคยกันมาตลอด เพราะวงการสังคมศาสตร์ในเมืองไทยที่ผ่านมากกว่า 50 ปี จะพึ่งพาและใช้แนวทางที่คุ้นเคยเช่นนี้ตลอดมา แต่งานวิจัยทางด้านสังคมและมนุษยศาสตร์นั้นมีลักษณะเฉพาะเจาะจงมากเพราะสังคมแต่ละสังคมจะมีประวัติศาสตร์มาอย่างยาวนาน ไม่ใช่เพิ่งเกิด และมีมิติทางวัฒนธรรม ดังนั้นแง่มุมทางประวัติศาสตร์

ต้องชัดเจน มิเช่นนั้นแล้วจะถูกทำให้เบี่ยงเบนไป
ด้วยมิติในด้านที่เป็นสากลเพียงด้านเดียว

ในปัจจุบันจะเห็นได้ว่า กระบวนทัศน์ทาง
ทฤษฎีกำลังจะเปลี่ยนมาเป็นแนวหลังสมัยใหม่นิยม
(Postmodernism) มากขึ้น แนวความคิดแบบนี้จะ
ให้ความสำคัญกับความซับซ้อนในสังคม เนื่องจาก
เห็นว่า การจะมองปฏิสัมพันธ์จากภาพปรากฏ
ระหว่างเหตุและผล ในเชิงเดียวเป็นไปได้ยาก เพราะ
ปัญหาทางสังคมเป็นเรื่องซับซ้อน มีทั้งส่วนที่เป็น
ภาพปรากฏและส่วนที่เป็นความคิดเชิงนามธรรม
หากนักวิจัยจะมองอะไรแบบง่าย ๆ โดยใช้วิธีการวิจัย
เชิงปริมาณล้วน ๆ และไม่ได้สนใจในมิติทางวัฒนธรรมและ
ประวัติศาสตร์เสียเลย ก็จะมีปัญหาในการแสวงหา
ความเชื่อมโยงและความสัมพันธ์ต่างๆ การศึกษาใน
ทางสังคมศาสตร์นั้นจะต้องค้นหาความสัมพันธ์ ซึ่ง
อาจจะไม่ได้เป็นไปในแนวเดียวเสมอไป แต่อาจจะมี
หลายด้าน และคนในสังคมก็มองไม่เหมือนกัน
เพราะมีความแตกต่างกันในเชิงความคิดและความ
หมายอย่างมาก (จันทน์ เจริญศรี. 2544)

ในการมองความแตกต่างและความหลากหลาย
เหล่านั้น คงต้องให้ความสำคัญกับมิติในเชิงซ้อน
และเชิงองค์รวมมากขึ้น ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าให้
ลิมวิทยาศาสตร์ เพียงแต่ต้องเข้าใจถึงการปรับเปลี่ยน
ทางทฤษฎีที่เกิดขึ้น และสามารถใช่มิติใหม่นี้ได้ จน
สามารถเป็นนายของมิติเหล่านั้น ขณะเดียวกันก็ไม่
ใช่ปล่อยให้ความคิดดังกล่าวกลายเป็นตัวกำกับ
เหนือนักวิจัยเอง เพราะนักวิจัยต้องเข้าใจว่า ทฤษฎี
เป็นเพียงแนวความคิดที่ช่วยในตั้งคำถามหรือช่วยให้
รู้จักคิดเท่านั้น แต่ทฤษฎีไม่สามารถเป็นคำตอบ

สำเร็จรูปทั้งหมดได้เอง สำหรับเหตุผลสำคัญที่นักวิจัย
จะต้องเข้าใจการปรับเปลี่ยนทางทฤษฎีก็เพราะ ถ้า
หากไม่เข้าใจแล้ว ก็เหมือนประหนึ่งว่า นักวิจัยต้อง
เดินไปในเส้นทางแคบๆ แทนที่จะเดินไปบนทางกว้าง
ซึ่งจะช่วยให้มองเห็นความเชื่อมโยงอย่างกว้างขวาง

นอกจากจะต้องเข้าใจการเปลี่ยนแปลง
ของทฤษฎีแล้ว นักวิจัยก็ต้องใส่ใจในเรื่องของความ
หลากหลายทางวัฒนธรรม (Cultural Diversity)
ด้วย ทั้งนี้เพราะ ในสังคมหนึ่งๆนั้นไม่ได้มีวัฒนธรรม
ที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเสมอไป แต่จะมีการสะสม
และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างวัฒนธรรมต่าง
ๆกันมาเป็นเวลานาน ดังนั้นการใส่ใจในมิติทางวัฒนธรรม
ต่างๆเหล่านี้ จะช่วยให้ นักวิจัยสามารถเปิดใจกว้าง
ให้กับการตั้งคำถามได้ดีขึ้น ประเด็นสำคัญอย่างยิ่ง
สำหรับมิติทางสังคมและวัฒนธรรมก็คือ จะต้อง
ศึกษาในลักษณะที่เป็นกรณีศึกษา เพราะว่ามี
ลักษณะเจาะจงในบริบทเฉพาะ (Context Specific)
ดังนั้นในการตั้งโจทย์วิจัยบริบทจึงมีความสำคัญ
อย่างยิ่ง เพราะนักวิจัยไม่สามารถตั้งโจทย์วิจัยแบบ
ล่องลอยอยู่ในอากาศ โดยไม่รู้ว่ที่พูดนั้นอยู่ที่ไหนได้

นักวิจัยส่วนใหญ่มักจะตั้งโจทย์วิจัยใน
ลักษณะที่เป็นเรื่องทั่วไป เช่น การมีส่วนร่วมใน
การจัดการทรัพยากร ทั้งๆที่เรื่องทำนองนี้มีขอบเขต
กว้างขวางใหญ่โตมาก คำถามก็คือ ทำไมไม่ลองตั้ง
โจทย์วิจัยให้เจาะจงลงไปถึงปัญหาของพื้นที่ให้ชัดเจนว่า
เกี่ยวข้องกับเรื่องอะไรอย่างชัดเจน เช่น เรื่องของ
ความขัดแย้ง หรือ เรื่องขององค์กร สำหรับแนวคิด
แบบหลังสมัยใหม่นิยมจะให้ความสำคัญกับบริบท
อย่างยิ่ง หากนักวิจัยคิดโจทย์จากภาพใหญ่ โดยไม่

ใส่ใจในบริบทที่เกี่ยวข้อง ก็จะมองปัญหาในลักษณะที่เฉพาะเจาะจงไม่ได้ ขณะที่การวิจัยนั้นจะให้ความสำคัญกับลักษณะที่เฉพาะเจาะจง เพื่อให้มีจุดเน้น เพราะท้ายที่สุดแล้วการวิจัยทางสังคมศาสตร์ต้องลงไปวิจัยในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง และวิจัยในกลุ่มคนที่เป็นกลุ่มเป้าหมาย หรือประเด็นเป้าหมาย ไม่ใช่เป็นเพียงการสำรวจอย่างกว้างๆ เหมือนเช่นที่สำนักงานสถิติแห่งชาติมักจะวิจัยเท่านั้น

วิธีคิดในการอธิบายทางสังคมศาสตร์

การวิจัยนั้นมีความมุ่งหมายหลักเพื่อการวิเคราะห์ปัญหา แต่ปกติที่ผ่านมานักวิจัยมักจะมุ่งให้ความสำคัญกับการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล (Causation) ในเชิงปริมาณอย่างมาก ทั้งๆ ที่ควรจะให้ความสำคัญกับวิธีอธิบายแบบนี้ในขั้นท้ายที่สุด หลังจากที่ทำความเข้าใจกับความหมายต่างๆ ของผู้คนในสังคมที่ศึกษา เพราะประเด็นปัญหาทางสังคมและวัฒนธรรมส่วนใหญ่ไม่ได้ผูกติดอยู่กับภาพปรากฏที่มองเห็นได้เท่านั้น แต่มักจะเกี่ยวข้องกับมิติของความหมาย (Meaning) ที่ผู้คนในสังคมมักจะมองแตกต่างกันอยู่ด้วย ดังนั้น ถ้าหากนักวิจัยไม่เข้าใจความหมายที่แฝงอยู่เหล่านั้น ก็จะมองเห็นแต่เพียงปรากฏการณ์ของปัญหาจากมุมมองของตนเองเท่านั้น ซึ่งอาจจะไม่เกี่ยวข้องกับประเด็นในสังคมและวัฒนธรรมที่ต้องการศึกษาก็เป็นได้ ด้วยเหตุนี้เองการอธิบายจึงควรเน้นความสำคัญของการค้นหาความหมายให้มากขึ้น

โดยทั่วไปแล้วทุกสังคมและวัฒนธรรมจะสร้างความหมายขึ้นมาต่างๆ กัน เพื่อสื่อสารถึงด้านที่

กลับซับซ้อนของความเป็นมนุษย์ ซึ่งแตกต่างจากพฤติกรรมและปรากฏการณ์ที่มองเห็นได้ เพราะจะเกี่ยวข้องกับมิติด้านอารมณ์ความรู้สึกของความเป็นมนุษย์ ที่แสดงถึงความซับซ้อนของวัฒนธรรม เพราะยังแฝงไว้ด้วยความสัมพันธ์เชิงอำนาจต่างๆ ไปด้วย ในแง่ที่มีผลต่อการตีความหมาย ในการแสดงออกของพฤติกรรมต่างๆ เช่น บางสังคมสร้างความหมายว่า ผู้หญิงตามธรรมชาติเป็นผู้มีอารมณ์อ่อนไหว แท้จริงแล้วจะแฝงนัยของอำนาจในการควบคุมพฤติกรรมของผู้หญิงเอาไว้ให้อยู่ในกรอบที่ผู้ชายกำหนด ในฐานะของผู้ที่ควบคุมอารมณ์ได้ดีกว่า ซึ่งก็อาจจะไม่จริงเสมอไป

ในกรณีของสังคมไทย ความหมายของการพัฒนาก็ถูกสร้างขึ้นมามากมาย แม้ทุกคนจะดูเหมือนว่าคำนี้ให้ความหมายได้ง่าย เพราะมักแปลกันด้วยความเข้าใจว่า เป็นการกระทำให้ดีขึ้น แต่ความเข้าใจเช่นนี้ถือเป็นเพียงมุมมองหนึ่งของนักพัฒนาเท่านั้น หากไปถามคนที่อยู่ในชนบท การพัฒนาอาจแปลความหมายต่างออกไป ถ้าการพัฒนาเกี่ยวข้องกับการสร้างเขื่อน คนที่ถูกย้ายที่คงไม่พอใจ ในกรณีของการสร้างเขื่อนปากมูล ก็มีผลให้คนจำนวนหนึ่งสูญเสียโอกาสในการจับปลา ฉะนั้นการพัฒนาในมุมมองมุมหนึ่งดูเหมือนว่าจะดี แต่ไปมองอีกมุมหนึ่งของผู้ได้รับผลกระทบ การให้ความหมายในสิ่งเดียวกัน แต่อาจมองตรงกันข้าม ความแตกต่างเช่นนี้เกิดขึ้นได้อย่างไร ทำไมจึงมีการให้ความหมายแตกต่างกัน ถ้าหากนักวิจัยไม่เข้าใจประเด็นนี้ ก็จะตั้งโจทย์วิจัยไม่ได้ เพราะไม่รู้ว่าการตั้งโจทย์เช่นนั้นเข้าข้างใคร ปัญหาเรื่องนี้ไม่ใช่เรื่องง่าย

นอกจากนั้น การอธิบายทางสังคมศาสตร์ ยังหมายรวมถึง ความพยายามในการสร้าง ความเข้าใจ (Understanding) ต่อเรื่องที่ต้องการศึกษานั้นๆด้วย ซึ่งหมายถึงการแสวงหาความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเชิงคุณภาพหรือความคิด ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างความหมาย คุณค่า และความสัมพันธ์ทางสังคมต่างๆ ที่เกิดขึ้นภายใต้บริบทและเงื่อนไขของสังคมในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง เช่น ในการอธิบายความเคลื่อนไหวของชาวบ้านปากมูนที่ต่อต้านเขื่อน นักวิจัยคงจะไม่สามารถอธิบายด้วยเหตุผลของการเรียกร้องค่าชดเชยเท่านั้น แต่ต้องทำความเข้าใจความคิดของชาวบ้าน ซึ่งเกี่ยวข้องกับคุณค่าที่ชาวบ้านเคยผูกพันอยู่กับวิถีชีวิตในแม่น้ำมูน พร้อมทั้งการเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นธรรมต่างๆ ในบริบทที่ชาวบ้านถูกทำลายวิถีชีวิตด้วย

ความคิดที่สำคัญที่สุดสำหรับการอธิบายทางสังคมศาสตร์นั้น ยังต้องประกอบมิติของการวิพากษ์วิจารณ์ (Critical Dimension) ด้วย เพราะว่าสิ่งที่นักวิจัยมองอยู่นั้น อาจไม่ได้แปลว่าทุกคนจะต้องคิดเหมือนกันหมด ดังนั้นสิ่งที่นักวิจัยอยากจะได้จากการสร้างองค์ความรู้ในการทำวิจัย ก็คือนักวิจัยอยากจะทำสิ่งที่รู้มาแล้วนั้นต่างกันหรือขัดแย้งกันกับสิ่งที่เข้าใจอยู่เดิมอย่างไร ถ้าวิจัยแล้วตอบย้าความเข้าใจเดิมอยู่ตลอดเวลา ก็อาจเกิดคำถามว่า จะวิจัยกันไปทำไม เพราะการวิจัยไม่ใช่เป็นการตอบย้าความเข้าใจเดิมตลอด แต่การวิจัยนั้นมีเป้าหมายเพื่อปรับเปลี่ยนมิติและมุมมองด้วย ถ้าหากว่าไม่มี การวิพากษ์วิจารณ์ต่อสิ่งที่ทำไป ก็ย่อมจะไม่ได้อะไรใหม่ๆขึ้นมา ถ้าวิจัย 10 เรื่องเหมือนเดิมหมด วิจัย

เรื่องเดียวกันก็พอแล้ว เพราะทำไปก็ไม่มีประโยชน์อะไร ในการจะคิดโจทย์วิจัย จึงหมายความว่า นักวิจัยจะต้องคิดถึงแง่มุมในลักษณะเชิงวิพากษ์วิจารณ์ได้ด้วย

ก่อนที่จะหาคำอธิบายในแง่ของเหตุและผล นักวิจัยต้องพิจารณาการอธิบายทั้งสามประการ ที่กล่าวมาแล้วเสียก่อน ต่อจากนั้นนักวิจัยอาจจะอยากหาตัวแปรและปัจจัยอะไร ก็จะสามารถทำได้ภายใต้กรอบของความหมาย ความเข้าใจ และมุมมองเชิงวิพากษ์วิจารณ์ ตรงนี้ทำให้นักวิจัยคิดประเด็นในลักษณะที่ไม่มองตายตัว และมองแบบทางเดียวจนเกินไป แต่การมองอะไรแบบรอบด้านก็คือ การดึงคนที่มีส่วนร่วมที่เกี่ยวข้องกับประเด็นนั้นๆ เข้ามามีส่วนร่วมด้วย ไม่ควรมองจากผู้วิจัยแต่เพียงฝ่ายเดียว เวลานี้ นักวิจัยส่วนใหญ่มักจะคิดว่าตนเองเก่งอยู่ฝ่ายเดียว แล้วไปวิจัยคนอื่น แต่แท้จริงนักวิจัยหารู้ไม่ว่าชาวบ้านหรือคนที่ถูกศึกษา เขาก็วิเคราะห์และวิจัยนักวิจัยด้วย

ดังนั้นการวิจัยจึงไม่ใช่การสื่อสารทางเดียว แต่เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ 2 ทาง ซึ่งหมายความว่า ทั้งผู้วิจัยที่ลงไปวิจัย และผู้ถูกวิจัยก็วิจัยนักวิจัยด้วย เช่น ในการตอบคำถามของชาวบ้าน เขาก็จะดูว่านักวิจัยเป็นใคร หลังจากวิเคราะห์นักวิจัยเสร็จเรียบร้อยแล้วถึงตอบคำถาม ถ้าเห็นว่่านักวิจัยมาจากมหาวิทยาลัย ก็จะตอบอย่างหนึ่ง ถ้านักวิจัยมาจากหน่วยราชการที่จะมาช่วยเหลือก็ตอบอีกอย่างหนึ่ง เพราะต้องการความช่วยเหลือ ดังนั้นถ้านักวิจัยไม่เข้าใจตรงจุดเหล่านี้ ก็อาจมีปัญหาได้ในเรื่องของการเก็บข้อมูลหรือทำความเข้าใจกับสิ่งที่นักวิจัยสนใจ

ศึกษานั้น ในการเตรียมตัวศึกษาวิจัย นักวิจัยจึงต้อง คิดทบทวนประเด็นต่างๆ ที่กล่าวมาเหล่านี้มาก่อน นักวิจัยต้องคำนึงถึงความคิดทั้งสาม ประการข้างต้น ในการอธิบายทางสังคมศาสตร์ ก็ เพราะยังมีเงื่อนไขสำคัญเกี่ยวข้องกับการอธิบายอยู่ อีก 3 ประเด็น ที่ต้องเอามาคิดคำนึง ก่อนที่จะลงไป ศึกษาปัญหาในการวิจัย

ในประเด็นแรก การวิจัยสังคมศาสตร์ ไม่ได้ มุ่งบรรยายเฉพาะภาพปรากฏเท่านั้น แต่ต้องการจะ วิเคราะห์ภาพที่เห็นนั้นมากกว่า ด้วยการค้นหาต้นตอหรือ หาสาเหตุที่ทำให้เกิดภาพปรากฏเช่นนั้น ซึ่งมักจะ มองไม่ค่อยเห็น เพราะสาเหตุเหล่านั้นจะอยู่เบื้องหลัง ดังนั้นในการตั้งโจทย์วิจัย นักวิจัยจึงต้องพยายามค้น หาหลักการหรือตรรกะที่อยู่เบื้องหลัง (Underlying Logic) ถ้าหากว่านักวิจัยไม่มีเจตจำนงที่อยากจะเข้า ใจตรรกะนี้ตั้งแต่ต้น ก็จะตั้งประเด็นปัญหาในการ วิจัยผิดทาง โดยหันไปสนใจตั้งปัญหาในเชิงบรรยาย แม้การวิจัยจะมีลักษณะเชิงบรรยายอยู่ด้วยก็ตาม แต่ก็ไม่ได้ช่วยสร้างองค์ความรู้ เพราะถือเป็นเพียง การประมวลข้อมูลเท่านั้น ในทางตรงกันข้าม หาก วิเคราะห์เพื่อค้นหาตรรกะที่อยู่เบื้องหลัง ก็จะช่วยให้ การวิจัยนั้นสร้างความเข้าใจแง่มุมต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง กับภาพปรากฏ ทั้งในเชิงแนวคิดเกี่ยวกับคุณค่า กฎ เกณฑ์ และความขัดแย้ง เป็นต้น

ประเด็นที่สอง ในการศึกษาวิจัยบางครั้ง นักวิจัยอาจจะยึดติดอยู่กับเรื่องของภาพตัวแทน (Representation) ซึ่งถูกสร้างขึ้นมาเพื่อปิดบังภาพที่ เป็นจริง จนทำให้มองเห็นภาพปรากฏเป็นไปตาม ภาพตัวแทนไปหมด ตัวอย่างเช่น สังคมในปัจจุบัน

มักจะสร้างภาพตัวแทนของสังคมชนบทขึ้นมาว่า มี เศรษฐกิจแบบยังชีพอย่างเรียบง่าย มีวิถีชีวิตกลมกลืน กับธรรมชาติ ขณะที่ผู้คนจะช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การ สร้างภาพเช่นนี้มีปัญหา เพราะอาจเป็นภาพที่บิดเบือน จากสภาพความเป็นจริงได้ ขณะที่สังคมชนบทจริงๆ แล้วอาจมีทั้งความหลากหลายและซับซ้อน บางแห่ง ก็อาจไม่สามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้ ต้องออก มาหางานข้างนอก ขณะที่บางแห่งก็เต็มไปด้วย ความขัดแย้ง หากนักวิจัยยึดติดอยู่กับภาพตัวแทน โดยไม่ได้สนใจค้นคว้าให้ลึกลงไปว่าภาพนั้นถูกสร้าง ขึ้นมาอย่างไร หรือสร้างขึ้นมาด้วยเงื่อนไขอะไร นักวิจัยก็ จะหลงทางในการตั้งคำถามในการวิจัย แต่ถ้านักวิจัย พยายามวิเคราะห์เจาะลึกเข้าไปถึงเบื้องหลังของการ สร้างภาพเหล่านั้น ก็จะช่วยให้อ่านประเด็นคำถาม วิจัย ที่นำไปสู่การค้นหาคำถาม ความเข้าใจ และการวิพากษ์วิจารณ์ได้

ประเด็นที่สาม การศึกษาวิจัยทางสังคม ศาสตร์ในปัจจุบันจะหันมาสนใจแง่มุมในเชิงการ ปฏิบัติการมากขึ้น เพราะพบว่าประเด็นที่ศึกษานั้น มักไม่ใช่เป็นเรื่องที่ตายตัว เมื่อก่อนนักวิจัยจะเน้น การศึกษาเชิงโครงสร้าง และเชิงระบบ แต่เดี๋ยวนี้จะ หันมาเน้นการศึกษาในเชิงกระบวนการมากขึ้น กระบวนการนั้นจะมีลักษณะเป็นการปฏิบัติการ (Practice) ในการปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะปฏิบัติการที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน ทั้งนี้ มักจะเป็นการเคลื่อนไหวต่อสู้ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ทาง สังคม (อภิญา เพ็ญพสุกุล, 2544) ซึ่งไม่ใช่พื้นที่ใน เชิงภูมิศาสตร์

วิธีวิทยาของวิธีคิด

ในการคิดประเด็นและคิดโจทย์วิจัยนั้นจะเกี่ยวข้องกับวิธีวิทยาอยู่ด้วย แต่ที่ผ่านมานักวิจัยมักจะคิดถึงวิธีวิทยาเฉพาะในแง่ของเทคนิควิธี จึงไม่ได้ให้ความสนใจวิธีวิทยาในขณะที่คิดตั้งคำถามในการวิจัย แต่วิธีวิทยานั้นมีแง่มุมในเชิงวิธีคิดด้วย ซึ่งมีนัยสำคัญอย่างยิ่งต่อการตั้งประเด็นคำถามในการวิจัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการช่วยให้มองเห็นแนวทางของความเชื่อมโยงในระดับต่างๆ ที่มีความสลับซับซ้อนได้ ดังจะเห็นได้จากวิธีวิทยาของวิธีคิดในขั้นตอนของการวิจัยที่สำคัญต่อไปนี้

ในขั้นแรกนั้น การวิจัยจะเกี่ยวข้องกับการเชื่อมโยงความคิด (Conceptualization) ซึ่งหมายถึงวิธีคิดในการเชื่อมโยงแนวความคิด (Concept) ต่างๆ ที่มีอยู่มากมายในทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ เพื่อจัดวางไว้ให้เป็นกรอบหรือแนวทางในการวิเคราะห์สำหรับพลิกแพลงไปใช้อธิบายหาสาเหตุของปรากฏการณ์ที่นักวิจัยต้องการจะศึกษา การจะเชื่อมโยงแนวความคิดได้นั้น นักวิจัยจะต้องคำนึงถึงมิติ 7 ด้านประกอบกันทั้งหมดไปพร้อมๆ กันดังนี้

มิติแรกคือ การให้ความสำคัญกับภาพรวม หมายถึงการมองปัญหาในเชิงองค์รวม (Holistic Approach) ซึ่งเป็นการโยงหาความสัมพันธ์ของแนวความคิดต่างๆ ที่เปรียบเสมือนการตกผลึกทางความคิด ภายใต้เงื่อนไขของบริบทที่เฉพาะเจาะจง ในลักษณะเชิงโครงสร้าง เชิงระบบ หรือเชิงกระบวนการ ที่อาจประกอบด้วยประเด็นของความขัดแย้ง ความร่วมมือ และการมีส่วนร่วม ในฐานะที่เป็นพลังขับเคลื่อนของความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น การใช้

ความคิดเรื่องสิทธิ เป็นความคิดองค์รวม เพื่อช่วยให้เห็นภาพรวมด้านต่างๆ ของความขัดแย้งและการมีส่วนร่วมของชุมชน ในการต่อสู้เพื่อให้ได้อำนาจในการจัดการทรัพยากรของส่วนรวม

มิติที่สอง การคำนึงถึงความหลากหลายของวิธีคิด (Diversity of Ways of Thinking) ในความคิดแบบองค์รวมนั้น ประกอบด้วยวิธีคิดที่เกี่ยวข้องกันมากมาย ซึ่งอาจแยกแยะได้แตกต่างกันออกไปอีก ดังนั้นด้านนักวิจัยสนใจความคิดเรื่องสิทธิ ในฐานะเป็นองค์รวมในการเข้าถึงปัญหา ก็ต้องทำความเข้าใจกับวิธีคิดเกี่ยวกับสิทธิในแง่ต่างๆ ซึ่งมีความหลากหลายและซับซ้อน ขณะที่สามารถปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ในบริบทที่แตกต่างกันออกไป ในบางกรณีสิทธิหลายอย่างก็อาจซ้อนกันอยู่ด้วย (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544)

มิติที่สาม การให้ความสำคัญกับมุมมองของผู้ที่ถูกศึกษา (Insiders' view) เพราะว่าการวิจัยทางสังคมศาสตร์ต้องศึกษากลุ่มคน ซึ่งจำเป็นต้องเข้าใจด้วยว่า พวกเขามีความรู้สึกนึกคิด (Subjectivity) และไม่ใช่หุ่นยนต์ หรือมนุษย์ที่ถูกแช่แข็งเอาไว้ ดังนั้นกลุ่มคนเหล่านี้จึงมีความรู้สึกนึกคิดที่เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา นักวิจัยต้องไม่มองพวกเขาอย่างตายตัว เพราะพวกเขาสามารถที่จะหลอนนักวิจัยก็ได้ หรือแก้งให้นักวิจัยเขวก็ได้ ถ้านักวิจัยไม่ได้เอาใจเขามาใส่ใจเราอย่างเพียงพอ ก็จะไม่สามารถตั้งโจทย์วิจัยที่ตรงกับความเป็นจริงกับสิ่งที่อยากจะศึกษา แต่กลับจะเป็นเพียงการสร้างภาพลวงตาเท่านั้น ซึ่งนักสังคมศาสตร์พยายามหลีกเลี่ยง เพราะการวิจัยมีจุดมุ่งหมายเพื่อการสร้างองค์ความรู้ในการแก้ไข

ปัญหา ด้วยการผสมผสานความคิดของฝ่ายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกัน

มิติที่สี่ การให้ความสำคัญกับความคิดในเรื่องของความสัมพันธ์ ทั้งความสัมพันธ์ในเชิงอำนาจและความขัดแย้ง (Relations of Power and Conflicts) ในที่นี้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจไม่ได้หมายถึงเพียงอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองเท่านั้น หากยังรวมถึงอำนาจในการนิยามความหมายให้เป็นความรู้และความจริง ที่เรียกว่า วาทกรรม (Discourse) อีกด้วย (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2543) ซึ่งถือเป็นนัยสำคัญที่แฝงอยู่ในเกือบทุกประเด็นปัญหาของการวิจัย เพราะความแตกต่างหลากหลายในวิธีคิดและมุมมองของกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกัน แต่นักวิจัยส่วนหนึ่งมักมองข้ามมิตินี้ เพราะเห็นว่าเป็นปัญหา ทั้งๆที่เป็นมิติสำคัญในการปรับตัวของสังคม ซึ่งรวมถึงกระบวนการในการดิ้นรนต่อสู้เพื่อผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ทั้งในแง่ของกฎเกณฑ์และองค์ระของการอยู่ร่วมกันในสังคม

มิติที่ห้า การมองในเชิงกระบวนการที่เป็นพลวัตอยู่ตลอดเวลา (Dynamic Process) หมายถึง การเคลื่อนไหวที่อาจเกิดขึ้นได้ในหลายๆทิศทาง แทนที่จะเป็นกระบวนการที่มีทิศเดียว ตามแนวความคิดแบบวิวัฒนาการ และบางครั้งกระบวนการนั้นอาจขัดแย้งกันเองด้วย วิธีคิดเช่นนี้จะช่วยให้นักวิจัยมองความคิดและประเด็นต่างๆอย่างไม่ตายตัว เพราะสามารถเข้าใจได้ว่า ชีวิตทางสังคมนั้นเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ในช่วงของการศึกษากระบวนการอาจมีลักษณะอย่างหนึ่ง พอศึกษาเสร็จลักษณะดังกล่าวก็อาจเปลี่ยนไปอีกแล้ว ดังนั้น ในขณะที่นักวิจัย

ยังไม่เข้าใจความคิดนั้น ก็อาจจะทำให้ตั้งประเด็นคำถามต่างๆ ที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง

มิติที่หก การให้ความสำคัญกับวิธีคิดเชิงซ้อน (Complexity) ถือเป็นความพยายามหลีกเลี่ยงการยึดติดอยู่กับความคิดแบบคู่ตรงข้าม (Dichotomy) เช่น ความคิดคู่ตรงข้ามระหว่างเมืองกับชนบท ซึ่งเป็นภาพปรากฏที่มองเห็นได้ง่าย แต่ก็มีลักษณะในเชิงอุดมคติที่ตายตัวจนเกินไปขณะที่ความเป็นจริงจะมีความซับซ้อนมากกว่านั้น ดังนั้นการยึดติดกับความคิดแบบคู่ตรงข้าม โดยเฉพาะการยึดติดกับหน่วยทางสังคม หรือลักษณะความสัมพันธ์แบบใดแบบหนึ่ง จึงเป็นการติดกับดักทางความคิด ซึ่งจะมีผลให้ไม่หันไปดูหน่วยทางสังคมและความสัมพันธ์ในด้านอื่นๆ ทั้งๆที่อาจมีลักษณะที่เลื่อนไหลและไม่ได้เคลื่อนไหวเป็นเส้นตรงเสมอไป ในปัจจุบันจะพบว่า มีสังคมกึ่งเมืองกึ่งชนบทมากมาย ที่มีความซับซ้อนและหลากหลายมาก ขณะเดียวกันก็ยังเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ซึ่งอาจจะผสมผสานทั้งลักษณะของเมืองและชนบทอยู่ในพื้นที่เดียวกัน

มิติที่เจ็ด การให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีของมนุษย์ด้วย ในปัจจุบันนี้ระบบสังคมทำให้มองเห็นคนเหมือนกับเป็นเครื่องจักรไป นักวิจัยก็มองคนที่ศึกษาเหมือนกับว่าเป็นเครื่องจักร จึงทำให้นักวิจัยมีลักษณะเป็นกลไก ขณะที่ชีวิตมนุษย์นั้นเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงได้ ดังนั้นงานวิจัยควรให้ความสำคัญกับคนที่ศึกษา ด้วยการมองเห็นคุณค่าในความเป็นคนของเขา ไม่ว่าจะศึกษาใคร เช่น ศึกษาคนเป็นโรคเอดส์ ก็ไม่ใช่ไปศึกษาแล้วก็ไปดูถูกเขา รวมถึงการ

ศึกษาคนพิการ หรือศึกษาผู้หญิง และศึกษาเด็ก หรือคนกลุ่มอื่นๆ เช่น กลุ่มชาติพันธุ์ ก็ไม่ควรมัวคดี หรือมีมุมมองในลักษณะที่ไม่ได้ให้ความสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งศึกษาคนที่ต่างวัฒนธรรม เช่น ศึกษาคนที่เป็ชาวเขา นักวิจัยไม่ควรมัวคดีตั้งแต่แรก เพราะจะมองทุกสิ่งทุกอย่างบิดเบือนไปหมด อย่างน้อยๆก็ต้องเห็นเขาเป็นคนเหมือนกับผู้วิจัยด้วย (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. 2542) ถ้าหากมองข้ามวิธีคิดเช่นนี้ นักวิจัยจะไม่สามารถตั้งประเด็นปัญหาวิจัยในลักษณะที่จะเข้าใจของคนอื่นได้

ในขั้นที่ 2 คือ การคิดอย่างมีบริบท (Contextualization) จะมีส่วนสำคัญอย่างมากในการคิดโจทย์วิจัย เพราะที่ผ่านมา นักวิจัยมักจะคิดถึงประเด็นปัญหาอย่างกว้างๆ ในลักษณะทั่วไป ที่เป็นสากล แต่ไม่ชัดเจน ทำให้นักวิจัยส่วนมากมักจะไม่ค่อยให้ความสนใจเรื่องนี้ ส่วนหนึ่งเพราะยังติดอยู่กับวิธีคิดแบบสมัยใหม่นิยม ขณะที่ความจริงมีความซับซ้อน และเกิดขึ้นแตกต่างกันอย่างหลากหลาย ขึ้นอยู่กับลักษณะเฉพาะของสังคมและวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง ดังนั้นในการศึกษาวิจัยใดๆ จึงต้องนำมิติของบริบทและเงื่อนไขมาประกอบการพิจารณาด้วย

ทั้งนี้เพราะในการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจสังคม ผู้ศึกษาไม่สามารถใช้แนวความคิดได้อย่างโดดๆเพียงความคิดเดียวได้ แต่ต้องคิดอย่างเชื่อมโยงกับความคิดอื่นๆ ซึ่งถือเป็นเงื่อนไขหรือบริบทของเรื่องนั้น ซึ่งประกอบด้วยบริบททางวัฒนธรรม บริบททางประวัติศาสตร์ บริบทของระบบนิเวศ และบริบททางสังคมของความสัมพันธ์ที่เคลื่อนไหว บริบทเหล่านี้

นี้จะช่วยให้การวิจัยทางสังคมศาสตร์มีลักษณะที่เฉพาะเจาะจงมากขึ้น

ดังจะเห็นได้ว่า ขณะที่ผู้วิจัยศึกษาประเด็นเกี่ยวข้องกับ อัตลักษณ์ (Identity) (อภิญา เพ็ญฟู สกฤ. 2544) ก็จำเป็นจะต้องเชื่อมโยงกับความคิดอื่นๆพร้อมกันไปด้วย ในฐานะที่เป็นบริบททางสังคม เช่น สถานภาพทางสังคม หรือ วาทกรรม ซึ่งทำให้ความหมายของอัตลักษณ์นั้นเลื่อนไหลอยู่เสมอ ตามบริบทที่เปลี่ยนแปลงไป

ในขั้นที่ 3 กระบวนการตั้งประเด็นปัญหา (Problemization) หรือการชี้ประเด็นถือเป็นกระบวนการสำคัญอีกขั้นตอนหนึ่งในการวิจัย ซึ่งช่วยให้รู้ว่ประเด็นอยู่ตรงไหน ด้วยการพิจารณาแนวความคิดจำนวนหนึ่ง ที่จะมาช่วยให้นักวิจัยรู้ว่าจะมุ่งไปทางไหนได้บ้าง

แนวความคิดแรกคือ เรื่องของความขัดแย้ง (Conflict) ซึ่งถือเป็นปัญหาสำคัญ แต่ความขัดแย้งอาจจะมีหลายมิติ เริ่มตั้งแต่ประเด็นว่า ความขัดแย้งเกิดขึ้นมาได้อย่างไร ทำไมถึงขัดแย้ง และขัดแย้งกันในระดับไหนบ้าง มิติต่างๆของความขัดแย้งเหล่านี้ อาจมองเห็นได้จากความคิดอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เช่น สิทธิ อัตลักษณ์ ชาติพันธุ์ และความสัมพันธ์หญิงชาย เป็นต้น

แนวความคิดถัดมาก็คือ การขัดกันในตัวเอง (Contradictions) ซึ่งเป็นประเด็นปัญหาที่อาจเกิดขึ้นในความสัมพันธ์และกระบวนการต่างๆ เช่น กระบวนการพัฒนา โดยทั่วไปนักวิจัยอาจจะมองกระบวนการนี้แต่เพียงด้านเดียว เฉพาะในด้านที่ทำ

ให้ดีขึ้น ทั้งๆที่ในความจริงแล้วการพัฒนาอาจมีด้านกลับอยู่ด้วย คือค่านิยมที่ขัดแย้งกันเองภายในกระบวนการ ในขณะที่ตั้งใจจะให้เกิดการพัฒนามากขึ้น ด้วยการสร้างโรงงานผลิตไฟฟ้าที่ใช้พลังงานจากถ่านหิน แต่ด้วยความไม่รู้วาทถ่านหินก่อมลภาวะ ก็จะเกิดผลขัดแย้งกันเอง จนกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ดังนั้นในการคิดประเด็นปัญหาต่างๆ นักวิจัยต้องพยายามไม่มองด้านเดียว แต่ควรมองด้านกลับอีกด้านหนึ่งของปัญหาด้วย เพราะประเด็นต่างๆมักมี 2 ด้านหรือหลายด้าน ถ้านักวิจัยคิดเพียงด้านใดด้านหนึ่ง โดยไม่ใส่ใจกับอีกด้านหนึ่ง ก็จะมองประเด็นปัญหาไม่ออก หากต้องการจะชี้ประเด็นให้ได้ นักวิจัยจึงควรต้องมอง ทั้ง 2 ด้าน ซึ่งเป็นด้านกลับกันของปัญหานั้นด้วย

แนวความคิดอีกอันหนึ่งคือ การครอบงำ (Domination) ซึ่งจะช่วยให้มองเห็นปัญหาในความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมและความคิด ที่มีลักษณะไม่เท่าเทียมกัน ในด้านนี้อาจจะหมายถึงการครอบงำขณะที่ในอีกอีกด้านหนึ่งก็อาจจะพบการต่อต้าน ดังจะพบว่าในการรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมเข้ามาจากภายนอกสังคม บางวัฒนธรรมไม่ได้มีลักษณะสร้างสรรค์เสมอไป แต่กลับเข้ามาครอบงำให้หลงอยู่กับแนวความคิดแบบบริโภคนิยม เช่น การศึกษาวัฒนธรรมการท่องเที่ยว นักวิจัยต้องไม่มองแต่เพียงด้านสร้างสรรค์เท่านั้น เพราะในด้านกลับกัน วัฒนธรรมการท่องเที่ยวอาจจะเป็นการทำลายวัฒนธรรมคนอื่นก็ได้ แม้แต่การส่งเสริมวัฒนธรรมชาวเขาเพื่อการท่องเที่ยว ก็อาจกลบกลายเป็นการทำลายวัฒนธรรมชาว

เขาก็ได้ หากมีนัยของการครอบงำทางวัฒนธรรมอยู่ด้วย

เมื่อมีการครอบงำทางวัฒนธรรม ก็มักจะเกิดปฏิกิริยาในด้านกลับตามมา ผ่านการเคลื่อนไหวและการดิ้นรนต่อสู้ของผู้คนที่ได้รับผลกระทบ ในรูปแบบต่างๆ เช่น การต่อรอง การแย่งชิงการให้ความหมาย และการปรับเปลี่ยนวิธีความคิด เช่น เมื่อก่อนรัฐมักพยายามสร้างภาพของการพัฒนา ด้วยการผลิตคำขวัญต่างๆ เพื่อให้ความหมายของการพัฒนาในแง่บวก ทำนองว่า หมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านแผ่นดินธรรมแผ่นดินทอง หมู่บ้านปลอดอบายมุข หมู่บ้านปลอดยาเสพติด ในขณะที่ชาวบ้านต้องทนอยู่กับปัญหาที่เกิดจากการพัฒนาต่างๆนาๆ จึงตอบโต้ด้วยการเสียดสีว่า หมู่บ้านของตนเป็น แผ่นดินท้อแผ่นดินแท้ เป็นต้น

ในปฏิบัติการของการต่อรองและการต่อสู้ นั้น ชาวบ้านก็อาจจะสามารถสร้างสรรค์และการปรับเปลี่ยนความคิด พร้อมๆไปกับการสะสมความคิดในเรื่องต่างๆ จนกลายเป็นพลังในรูปของทุนทางสังคม (Social Capital) ซึ่งหมายถึงความผูกพันและความรู้สึกเชื่อมโยงกัน ที่ช่วยให้เกิดข้อตกลงเป็นกฎเกณฑ์ และรวมตัวกันขึ้นเป็นองค์กรได้ จนกลายเป็นกลไกทางสังคมอย่างหนึ่ง ดังนั้นการศึกษาปฏิบัติการและกระบวนการดังกล่าว จะช่วยให้นักวิจัยตั้งประเด็นปัญหาต่างๆได้อย่างมากมาย

นอกจากนี้ยังมีแนวความคิดที่ช่วยให้นักวิจัยตั้งประเด็นปัญหาได้อีก ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในลักษณะต่างๆ เช่น การกีดกัน (Exclusion) และ การมีส่วนร่วม (Inclusion) ซึ่งจะ

มองเห็นได้ชัดเจนในกรณีของการจัดการทรัพยากร และสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะนโยบายของกรมป่าไม้ ที่พยายามจะรักษาป่าด้วยตัวคนเดียว ขณะที่กีดกันคนอื่นออกไป เช่น การกีดกันชาวเขา ทั้งๆที่ชาวเขาก็สามารถจัดการป่าเชิงอนุรักษ์ได้ ในรูปของป่าชุมชน แต่การกีดกันของกรมป่าไม้มีส่วนผลักดันให้เกิด กระบวนการทำให้กลายเป็นชายขอบ (Marginalization) (สุริชัย หวันแก้ว. 2543) ซึ่งมีลักษณะเป็นการสูญเสียความสามารถในการจัดการทรัพยากร ที่มักจะเกิดกับชาวเขาที่ถูกกีดกันสิทธิ จนไม่สามารถปกป้องรักษาป่าไว้ได้

ในการตั้งคำถามกับการเคลื่อนไหวต่างๆ ที่ มีผู้คนเข้ามามีส่วนร่วมกันมาก นักวิจัยอาจใช้แนวความคิดอีกอันหนึ่งคือ พื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรม (Social และ Culture Space) ซึ่งหมายถึงพื้นที่ของการคิดค้นและการสร้างความหมายใหม่ๆ (อภิญญา เฟื่องฟูสกุล. 2543) เพราะการมารวมตัวกันช่วยให้ผู้คนต่าง ๆ สามารถเผชิญหน้ากับปัญหาวิกฤติ หรือเผชิญกับความไม่แน่นอนทางสังคม ดังนั้นความคิดนี้จะช่วยให้นักวิจัยเข้าใจปัญหาของคนในสังคมเมือง เช่น คนชั้นกลางในเวลานี้นิยมไปทำสมาธิ และกินอาหารแบบชีวจิต หากมีคำถามว่า ทำไมพวกเขาต้องใช้ชีวิตแบบนี้ นักวิจัยอาจจะไม่เข้าใจ ถ้าไม่มีแนวความคิดมาช่วยในการตั้งคำถาม ความคิดเรื่องพื้นที่ทางวัฒนธรรมนี้จะช่วยให้มองความเคลื่อนไหวดังกล่าวว่า เป็นความพยายามจะเปิดพื้นที่ของการสร้างความหมายใหม่ๆ เพราะติดขัดกับความหมายเดิมๆ เช่น ความหมายของพระสงฆ์ ในขณะที่พระมักจะทำตัวไม่เหมาะสมต่างๆ พวกเขาจึงอยากจะ มีพื้นที่ใหม่ ด้วยการสร้างความเป็นชุมชนใหม่ สร้าง

ความหมายของเป็นคนใหม่ ในการเปิดพื้นที่ใหม่ พวกเขาจะได้รู้จักตัวเอง รู้จักความเป็นมนุษย์แบบใหม่ ท่ามกลางสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป

ในปัจจุบันสังคมมีลักษณะครอบงำและลดทอนความเป็นมนุษย์มากขึ้น จนทำให้ผู้คนทำงานเหมือนเครื่องจักรอยู่ตลอดเวลา ภายใต้สถานการณ์เช่นนี้ ผู้คนในสถานภาพที่แตกต่างกันไม่ว่าคนจนหรือคนรวย ต่างก็อยากแสดงความเป็นมนุษย์ จึงลุกขึ้นมาแสดงตัวตน การแสดงออกเช่นนี้ จะมีแนวความคิดเรื่องอัตลักษณ์ (Identity) ช่วยในการชี้ประเด็นปัญหาและตั้งคำถาม เมื่อก่อนความคิดเดียวกันนี้เรียกว่า เอกลักษณ์ แต่ในปัจจุบันเรียกอัตลักษณ์ หรือ ความเป็นตัวตน เพราะชี้ให้เห็นว่า ผู้คนในสังคมจะพยายามแสดงตัวตน ด้วยการบอกคนอื่นว่าเขาเป็นใคร แทนที่จะปล่อยให้คนอื่นมาเรียกพวกเขาเพียงฝ่ายเดียว บางครั้งก็บอกผ่านการออกมาประท้วงเรื่องต่างๆ เช่น ในการสร้างระบบรถไฟฟ้าในกรุงเทพฯ คนพิการก็ออกมาแสดงตัวตนด้วยการประท้วง เพื่อชี้ให้เห็นว่าบริษัทรถไฟฟ้ามองข้ามคนพิการ เพราะไม่ยอมสร้างเครื่องอำนวยความสะดวกให้คนพิการ ทำให้คนพิการไม่สามารถใช้บริการรถไฟฟ้าได้ ประเด็นปัญหาเช่นนี้จะช่วยให้นักวิจัยรู้จักคิดและมองเห็นในสิ่งที่อาจจะมองข้ามไปได้ แม้ว่าแนวความคิดจะไม่ใช่คำตอบสำเร็จรูป แต่นักวิจัยสามารถใช้แนวความคิดต่างๆ เพื่อช่วยตั้งถามและตั้งประเด็นต่างๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้นได้

วิธีคิดในการวิเคราะห์

แม้ในการวิเคราะห์ซึ่งมักจะเป็นขั้นตอนสุดท้ายของการวิจัย หากนักวิจัยเข้าใจวิธีคิด ก็จะช่วยทำให้สามารถคิดตั้งประเด็นในการวิจัยได้ดีขึ้น แสดงให้เห็นว่า ในการตั้งคำถามในการวิจัย นักวิจัยจะต้องเข้าใจกระบวนการวิจัยทั้งหมดเสียก่อน สำหรับวิธีคิดในการวิเคราะห์นั้นมีประเด็นสำคัญอยู่ 6 เรื่องด้วยกันดังนี้

ในประเด็นแรกทีเดียวนั้นก็คือ เรื่องของการแยกแยะประเด็นปัญหา และหน่วยของการวิจัยต่างๆออกจากกัน (Differentiation) เพื่อไม่ให้เป็นการมองแบบตีขลุม หรือเป็นแบบกำปั้นทุบดินไปเรื่อยๆ เพราะเรื่องนี้นักวิจัยศึกษาจะเกี่ยวข้องกับประเด็นต่างๆมากมายแตกต่างกันออกไป หากไม่ได้แยกแยะออกมาศึกษาให้ลึกลงไป อาจมองไม่เห็นประเด็น ขณะเดียวกันก็อาจมองไม่เห็นความเชื่อมโยงของประเด็นต่างๆ การแยกแยะก็เหมือนกับการจัดจำแนกประเภทของเรื่องราวที่ศึกษานั้นเอง เช่น ในการศึกษาคนในเมือง ถ้านักวิจัยศึกษาคนในเมืองโดยรวมๆ ก็อาจจะมองไม่เห็นภาพของความเคลื่อนไหวที่ชัดเจน แต่ถ้าแยกแยะออกมาศึกษาเป็นกลุ่มคน ทั้งคนในเมืองผู้ชาย และผู้หญิง ก็เป็นถ้อยกรรมวิธีในการแยกแยะอย่างหนึ่ง ซึ่งยังแยกออกเป็น เด็ก ผู้ใหญ่ คนวัยทำงาน คนมีครอบครัว กลุ่มอาชีพ และชนชั้นได้อีก การชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างเหล่านี้ จะช่วยให้มองเห็นความซับซ้อนของปัญหามากขึ้น ดังจะพบว่า เมื่อแยกแยะคนเมืองกรุงออกมาเป็นกลุ่มๆ

บางกลุ่มก็ไม่ได้เป็นคนอยู่ตึกเสมอไป บางกลุ่มต้องอยู่ใต้สะพาน เป็นต้น ในแง่นี้ นักวิจัยจะเห็นปัญหาอีกมากมาย

ในกระบวนการแยกแยะและจัดจำแนกต่างๆเหล่านี้ นักวิจัยจะต้องคิดไปพร้อมๆกันด้วยว่า หน่วยการวิเคราะห์ (Units of Analysis) ของเราคืออะไร บางครั้งนักวิจัยไม่ได้สนใจหน่วยในการวิเคราะห์ จึงทำให้มองไม่เห็นความแตกต่าง และมองไม่เห็นประเด็นปัญหา ในขั้นตอนของการวิเคราะห์จึงต้องคำนึงถึงหน่วยในการวิเคราะห์ให้มากๆ แต่เดิมนักวิจัยมักจะคิดถึงหน่วยการวิเคราะห์ในลักษณะที่เป็นหน่วยทางกายภาพหรือหน่วยของพื้นที่เท่านั้น เช่น หมู่บ้าน อำเภอ จังหวัด หรือ ประเทศ ด้วยการแยกมองในระดับต่างๆ ตั้งแต่ระดับหมู่บ้าน ระดับอำเภอ จนถึงระดับโลก ในการวิเคราะห์นั้นอาจจะมองหน่วยเชิงกายภาพก็ได้ แต่ต้องเข้าใจด้วยว่ายังมีวิธีคิดเกี่ยวกับหน่วยการวิเคราะห์อย่างอื่นอีก เช่น หน่วยของวิเคราะห์ในแง่ที่เป็นสัมพันธ์ทางสังคมก็ได้ หรือเป็นระบบทางสังคมก็ได้ เช่น ระบบอุปถัมภ์ ซึ่งเป็นระบบความสัมพันธ์ ระหว่างผู้ใหญ่-ผู้น้อย และความสัมพันธ์ในลักษณะเป็นหนี้บุญคุณกัน เมื่อมองระบบอุปถัมภ์เป็นหน่วยของการวิเคราะห์หนึ่งที่จะศึกษา นักวิจัยสามารถศึกษาเรื่องเจ้าพ่อ ซึ่งจะมองเฉพาะพื้นที่ในอำเภอหนึ่งก็ได้ เพราะอิทธิพลของเจ้าพ่อนั้นอาจจะข้ามพื้นที่ข้ามเขต ตั้งแต่ระดับท้องถิ่นไปถึงระดับชาติ และอาจพัวพันกับการเมืองและบริษัทธุรกิจต่างๆมากมาย ซึ่งถือเป็นเรื่องของความสัมพันธ์มาก

กว่าเป็นเรื่องของพื้นที่ในเชิงกายภาพเพียงอย่างเดียว

นอกเหนือจากเรื่องหน่วยการวิเคราะห์แล้ว อีกประเด็นหนึ่งที่ยังสับสนอยู่ก็คือ วิธีคิดเกี่ยวกับระดับของการวิเคราะห์ (Levels of Analysis) ซึ่งมักจะมองกันเฉพาะในแง่ที่เป็นระดับหมู่บ้าน ตำบล และจังหวัด เท่านั้น ทั้งๆที่ในความจริงแล้ว ยังมีระดับในการวิเคราะห์ระดับอีกหลายแบบ เช่น ระดับการจัดการ ระดับโครงสร้าง ระดับวัฒนธรรม และระดับอุดมการณ์ เป็นต้น ดังนั้นนักวิจัยต้องเชื่อมโยงระดับของการวิเคราะห์ต่างๆเหล่านี้ให้ชัดเจนว่า จะศึกษาเฉพาะระดับความสามารถทางสังคม ศึกษาเฉพาะระดับการจัดการ ศึกษาระดับของอำนาจ ศึกษาระดับโครงสร้าง ศึกษาระดับอุดมการณ์ หรือระดับความเชื่อ ในการตั้งโจทย์ในการวิจัย นักวิจัยต้องคิดให้ดีว่าการวิจัยครั้งนี้ เรากำลังมองการวิเคราะห์อย่างไร โดยไม่ควรมองเพียงระดับใดระดับหนึ่ง แต่ควรจะมองที่ความเชื่อมโยงหรือมองความสัมพันธ์ระหว่างระดับของการวิเคราะห์ต่างๆด้วย เพราะระดับของการวิเคราะห์ต่างระดับกันก็อาจจะมีความแตกต่างกันด้วย

ในการวิเคราะห์นั้นยังรวมถึงวิธีคิดในการวิพากษ์วิจารณ์ (Critical Thinking) ด้วย ซึ่งหมายถึงการคิดจากแง่มุมที่แตกต่างกันออกไป ทั้งในเชิงการเปรียบเทียบ และการตั้งคำถามจากระดับการวิเคราะห์ต่างกัน เพื่อให้หลุดออกไปจากความคิดเดิมๆ วิธีคิดเช่นนี้จำเป็นตั้งแต่ในขั้นของการคิดหัวข้อในการวิจัย ถ้าไม่พยายามวิพากษ์วิจารณ์แล้ว นักวิจัยอาจจะไม่ได้โจทย์ที่ชัดเจน ซึ่งจะมีผลให้การวิจัยนั้น

เป็นเพียงการตอกย้ำความเข้าใจเดิม ซึ่งการวิจัยไม่ควรแต่จะทำการวิจัยแบบนั้นอย่างเดียวเท่านั้น เพราะจะไม่ได้สร้างสรรค์องค์ความรู้ใหม่

ขณะเดียวกัน ในกระบวนการวิเคราะห์และคิดโจทย์วิจัย ต้องให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมด้วย (Participatory Interpretation) ไม่ใช่ให้นักวิจัยนั่งเพื่อผินอยู่คนเดียว แต่ต้องเน้นกระบวนการได้เถียงหรือสร้างเครือข่ายของกลุ่มศึกษา ให้เป็นเวทีของการแลกเปลี่ยนความคิด ซึ่งจะช่วยให้มองประเด็นการวิจัยได้อย่างกว้างขวาง เพราะการวิจัยทางสังคมศาสตร์นั้นมักจะเกี่ยวข้องกับกลุ่มคนที่หลากหลาย จึงจำเป็นที่จะต้องให้กลุ่มต่างๆเหล่านั้นมีส่วนร่วมอยู่ในกระบวนการวิจัยด้วย เพื่อให้ได้มุมมองที่รอบด้านมากขึ้น

วิธีคิดสุดท้ายคือเรื่องของวาทกรรม (Discourse) หมายถึง การนิยามหรือการสร้างความหมาย เพื่อให้มีนัยของความเป็นความจริง ซึ่งอาจจะขัดแย้งกันได้ เพราะหลายฝ่ายอาจจะสร้างวาทกรรมแตกต่างกันได้ ดังนั้นเรื่องของການนิยามความหมาย ก็เป็นปัญหาทางทฤษฎี ที่นักวิจัยกำลังครุ่นคิดกันอยู่มากมายในปัจจุบัน ตัวอย่างเช่น เรื่องวาทกรรมของการพัฒนา (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2543) คำว่าการพัฒนาหรือความยากจนนั้น ดูเหมือนว่าเราเข้าใจความหมายแล้วว่าแปลว่าอะไร แต่แท้จริงไม่ว่าจะเป็นเรื่องการพัฒนา ความยากจน และการมีส่วนร่วม ล้วนแล้วแต่เป็นวาทกรรมที่สังคมกำลังนิยามความหมายกันอยู่ ถ้าหากว่าไม่เข้าใจความหมายแล้วไปetikทักเอาว่าเป็นความจริง ก็จะทำให้เกิดปัญหาได้ เพราะการพัฒนาอาจไม่ได้หมายถึงการทำให้ดีขึ้น

เสมอไป แต่ที่เรามักจะคิดเช่นนั้น ก็เพราะถูกครอบงำทางความคิด ดังนั้นจึงต้องมีการสังเคราะห์หรือถอดความหมายของวาทกรรมนั้นออกมาดูเบื้องหลัง ก่อนที่นักวิจัยจะคิดประเด็นวิจัยได้ เพราะมิฉะนั้นแล้ว นักวิจัยจะไม่สามารถรู้ได้ว่ามีประเด็นปัญหาเกี่ยวข้องกับวาทกรรมนั้นๆบ้าง

บทสรุป

จากที่ได้อภิปรายมาแล้วข้างต้น จะเห็นได้ว่าการตั้งโจทย์ในการวิจัยนั้น แม้จะอยู่ในขั้นตอนแรกๆของการวิจัย แต่นักวิจัยก็จำเป็นจะต้องเข้าใจกระบวนการวิจัยทั้งหมดทุกขั้นตอนอย่างดี พร้อมๆกับวิธีวิทยาต่างๆในการวิจัย ก่อนที่จะสามารถคิดประเด็นในการวิจัยได้ โดยต้องเข้าใจวิธีวิทยาในด้านของวิธีคิดมากกว่าด้านเทคนิควิธีเท่านั้น เพราะวิธีคิดต่างๆจะช่วยเปิดมุมมองให้นักวิจัยสามารถมองปัญหาต่างๆได้อย่างกว้างขวาง และมีความเชื่อมโยงกัน ที่สำคัญก็คือวิธีคิด ซึ่งประกอบด้วยแนวความคิด

ต่างๆนั้นไม่ใช่คำตอบสำเร็จรูป หากเป็นเพียงแนวทางที่จะช่วยให้นักวิจัยตั้งคำถามได้อย่างเชื่อมโยงกัน

ดังนั้นการทำความเข้าใจกับวิธีคิดและแนวความคิดต่างๆให้ลึกซึ้งแล้ว ก็จะช่วยให้นักวิจัยมีแนวทางในการตั้งโจทย์วิจัยได้ดีขึ้น สำหรับวิธีคิดและแนวคิดต่างๆที่กล่าวถึงในบทความนี้ คงจะเป็นเพียงพื้นฐานเบื้องต้นเท่านั้น ที่อาจช่วยกระตุ้นให้นักวิจัยสนใจค้นคว้าต่อไปอีก แต่นักวิจัยก็ไม่ควรจะคิดประเด็นปัญห ด้วยตัวเองเท่านั้น เพราะการวิจัยทางสังคมศาสตร์มักจะเกี่ยวข้องกับผู้คนหลายฝ่าย นักวิจัยจึงควรให้ความสำคัญกับกระบวนการมีส่วนร่วมในการวิจัยมากขึ้นด้วย ในทุกขั้นตอนของการวิจัย ทั้งในขั้นตอนของการคิดโจทย์การวิจัย กระบวนการวิจัย และขั้นตอนของการวิเคราะห์ ซึ่งจะช่วยให้การวิจัยกลายเป็นพลังที่สร้างสรรค์องค์ความรู้และสติปัญญาในสังคม ในแง่ที่เปิดทางเลือกใหม่ๆให้กับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะไม่ให้นงานวิจัยเป็นเพียงผลผลิตทางวิชาการที่ล่องลอย อย่างงานวิจัยจำนวนมาก ที่ดูเหมือนจะยังคงเป็นเช่นนั้นอยู่ทุกวันนี้

บรรณานุกรม

- จันทร์ เจริญศรี (2544). โฟสต์โมเดิร์นกับสังคมวิทยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิภาษา.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฟาร์. (2543). วาทกรรมการพัฒนา : อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณะ และความเป็นอื่น. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิภาษา.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฟาร์. (2545). ศัญวิทยา โครงสร้างนิยม หลังโครงสร้างนิยมกับการศึกษารัฐศาสตร์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิภาษา.
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. (2541). วาทกรรมว่าด้วยชาวเขา สังคมศาสตร์. (วารสารทางวิชาการของคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) 11 (1) , 92 – 135.
- สุริชัย หวันแก้ว. (2542). กระบวนการกลายเป็นคนชายขอบ. รายงานการวิจัยเสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา.
- อภิญา เพื่องฟูสกุล. (2543). พื้นที่ในทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ สังคมศาสตร์. (วารสารทางวิชาการของคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) 12 (2) : 65 – 101.
- อภิญา เพื่องฟูสกุล. (2543). อัตลักษณ์ : การทบทวนทฤษฎีและกรอบแนวคิด. รายงานการวิจัยเสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บก.) (2542). การวิจัยในมิติทางวัฒนธรรม. เชียงใหม่ : คณะอนุกรรมการวิจัยวัฒนธรรมภาคเหนือ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ และ สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2543) สิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร : สถานภาพการศึกษาเกี่ยวกับวิธีคิด ใน อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บก.) พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : กระบวนทัศน์และนโยบาย. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2544). มิติชุมชน : วิธีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิอำนาจและการจัดการทรัพยากร. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2544). วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน : พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2545). การทะลุกรอบคิดของทฤษฎีและวิธีวิทยาของการทะลุกรอบคิด : มิติใหม่ในมานุษยวิทยาไทย เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการเรื่อง คนมองคน : นานาชีวิตในกระแสการเปลี่ยนแปลง ณ. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.

- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2545). มองข้ามวัฒนธรรมสู่การเรียนรู้ที่ชายขอบสังคมไทย ใน ปริตตา เจลิเมเฝ้า
 กอนันตกุล คนใน : ประสบการณ์ภาคสนามของนักมานุษยวิทยา. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- Benton, T. & Craib, I. (2001). *Philosophy of Social Sciences : The Philosophical Foundations of Social
 Thought*. New York : Pelgrave.
- Best, S. & Kellner, D. (1991). *Postmodern Theory : Critical Interrogations*. London : Macmillan.
- Lash, S. (1990). *Sociology of Postmodernism*. London : Routledge.
- Moore, H. L. (Ed.) (1991). *Anthropological Theory Today*. Oxford : Polity Press.
- Ritzer, G. & Smart, B. (Eds.) (2001). *Handbook of Social Theory*. London : Sage Publications.
- Smith, M. J. (1998). *Social Science in Question*. London : Sage Publication.